

ПРОБЛЕМА АВТОРА В РОМАНІ ВОЛОДИМИРА НАБОКОВА “ПНІН”

Розмежування понять автора й оповідача завжди викликали труднощі при аналізі художнього твору. Найскладнішим було питання: що відрізняє оповідача від його героя і автора від оповідача? Саме автор-творець є головним смислоформувальним чинником у творчості В.Набокова; автор, що піднявся до рівня деміурга, але залишив межі художнього простору. Досі відкритим залишається питання, якою мірою автор перетинається з оповідачем і наскільки Набоков сам ототожнює себе з образом автора, що визначає актуальність цього дослідження. Автор і оповідач різні й суттю, і за змістом, зазначає Набоков, зводячи свою роль у романі до книжки, що лежить у будинку російського емігранта. Ці ідеї безпосередньо співвідносяться з тезами М.Бахтіна про роль автора-творця, який перебуває за межами хронотопів світу, зображуваного ним.

Ключові слова: автор, образ автора, оповідач, герой, розповідь.

Hanna Kostenko. The auctorial problem in V. Nabokov's novel "Pnin"

The discrimination between the author and the narrator has always caused problems while analysing literary texts. What tells the narrator from his character and the author from the narrator was therefore the most difficult question. The author himself is the key meaning-making factor in V. Nabokov's literary oeuvre. It is the author who reached the rank of demiurge but simultaneously left the artistic space. Unlike other novels by Nabokov, "Pnin" hasn't become an object of scrupulous research; thus, it is still urgent to decide, to what extent the author correlates with the narrator, and in what measure the author's incarnation in the text could be acceptable for Nabokov. According to Nabokov himself, the author and the narrator are different in their essence and substance; thereupon, the writer prefers to reduce his part in the novel to the mere presence of the book which lies in the house of a Russian émigré. Such concept of authorship coincides with M. Bakhtin's idea about the role of the author-creator existing beyond the chronotops of the fictional world which he himself created.

Key words: author, the author's incarnation, narrator, character, narration.

Розмежування понять автора й оповідача завжди викликали труднощі при аналізі художнього твору, особливо якщо розповідь ведеться від першої особи. Найскладнішим було питання: що відрізняє оповідача від його героя і автора від оповідача?

Біля витоків теорії образу автора в художньому творі стояли В.Виноградов і М.Бахтін. Якщо перший розглядав образ автора, виходячи з плану розповіді, то другий виокремлює образ автора з естетичної цілісності твору. М.Бахтін розширює уявлення про точку зору автора, оскільки сучасність, яку той відображає, включає перш за все галузь літератури, і не тільки сучасної, а й минулої, котра продовжує жити й оновлюватися в сучасності; також вона включає галузь культури – необхідний контекст літературного твору й авторської позиції в ньому, поза якою не можна зрозуміти ні твори, ні відображені в них авторські інтенції. Це свідчить про особливий, діалогічний характер ставлення автора до різних явищ літератури й культури [1, 404].

Дослідження останніх десятиліть також розширюють бачення сенсу й ролі автора художнього твору. Скажімо, М. Мельников у “Сучасному словнику-довіднику з літератури” (1999) пропонує протиставляти поняття автора і образу автора [4, 9-10]:

1. Творець літературного твору, реальна людина зі своєю життєвою біографією, неповторним внутрішнім світом і психологічним складом; письменник, залучений до певного соціокультурного й літературного контексту, що володіє тими або тими естетичними установками, специфічним світоглядом тощо.

2. Спосіб непрямой присутності письменника у своєму творі, форма виявлення його мистецького “я”. Виступаючи в таких художніх текстах як оповідач, автор здебільшого являє собою цілісний і закінчений образ, котрий не слід прямо ототожнювати з особою письменника і який посідає особливе місце в образному світі художнього твору і, “підносячись” над персонажами, замінює пильного

спостерігача. Він визначає особливості розповіді: послідовність і повноту викладу фактів, чергування описів, роздумів тощо.

Образ автора не завжди яскраво виражений. Навіть у тих випадках, коли в оповідній структурі відсутня його прямо й безпосередньо виявлена позиція, автор залишається головною оцінювально-ідеологічною інстанцією твору, його смисловим центром. Ціннісна позиція автора, що зумовлює формування ідейно-художньої цілісності літературного твору, стає визначальною в самому виборі матеріалу, у його композиційній організації і способах подання читачеві.

О.Корабльов, порівнюючи автора і його твір, доходить висновку, що, хоча фізично автор і твір існують окремо, але онтологічно (буттєво) вони єдині; автор виражає себе у творі, а останній відображає автора, свого творця: "Твір – це "інобуття" автора, його художньо втілене існування. Фізичний ("біографічний") автор репрезентує "матеріал" твору: його життєвий, культурний, духовний досвід, переконання, звички, особливості темпераменту, поведінки, мови тощо – уся ця життєва конкретність зникає в художньому творі, підпорядковується законам художньої образності – ніби проходячи через якусь художню призму" [2, 115].

Услід за М.Бахтінін О.Корабльов виокремлює поняття автора-творця ("чистого автора", "первинного автора"), якого він називає "богом художнього цілого": "...Він скрізь, тому що він – ідея, втілена в художньому цілому, і його немає ніде, тому що він – не тільки ідея, а й особа, що втілює цю ідею, проявляє себе у своєму творінні, але залишається поза ним" [2, 116].

Саме автор-творець становить головний смислоформувальний чинник у доробку В.Набокова; автор, що піднявся до рівня деміурга, але залишив межі художнього простору. Д.Г.Лармур зазначає, що література останніх років шукає способи відходу від практики, в якій автор був центром твору, до тексту, в котрому роль автора зводиться лише до композиційної функції, де автор більше не виступає смислостверджувальним началом [8, 3].

Проблема автора й оповідача – не тільки центральна, а й до певної міри домінуюча в романі "Пнін", дія якого відбувається у США, на новій батьківщині В.Набокова. Твір на перший погляд може здатися автобіографічним, і не випадково. Головний герой – Тимофій Пнін – російський емігрант, професор російської мови в американському коледжі Уайнделл. У сценах, що розповідають про манеру ведення лекцій, часту зміну місця проживання й навіть знамениту неухважність Пніна, угадуються випадки з американського періоду життя самого прозаїка, відомі з його численних інтерв'ю і спогадів. Як сказав Д.Лодж, Пнін – це Набоков, яким би він міг стати в американському вигнанні, якби він не володів досконало англійською мовою, якби в нього не було відданої і дбайливої дружини і здібностей до письменництва [див.: 9].

Д.Лодж назвав "Пнін" "університетським романом" (a campus novel), передусім керуючись місцем дії твору і ставлячи автора в один ряд із такими майстрами "університетських романів", як Елісон Лурі і Малколм Бредбері. Набокову віддано навіть пальму першості у створенні цього жанру разом із Мері Маккарті. Проте Д.Лодж додає, що в романі "Пнін" можна побачити й риси оповідання-епіфанії, і роман характеру, і металітературне оповідання.

Г.Барабтарло зазначає: "Пнін" не піддавався такому ретельному дослідженню, як інші романи Набокова, можливо, через свою на перший погляд пряму лінію розповіді [див.: 5]. Проте з кінця 80-х років у США з'явилося кілька докладних монографій з аналізом цього твору: праця Л.Токер "Nabokov: The Mystery of Literary Structures" (Ithaca: Cornell University Press, 1989), "Vladimir Nabokov: The American Years" Б.Бойда (Princeton: Princeton University Press, 1991) і "Phantom

of Fact: A Guide to Nabokov's Pnin" Г.Барабтарло (Ann Arbor: Ardis, 1989), а також численні статті. С.Свіні і Д.Лодж указують на оригінальну композицію твору: це роман і водночас збірка оповідань [11, 76; 9]. С. Касмір бачить у рисах образу Пніна вплив лекцій про "Дон Кіхота", які Набоков читав студентам Гарварду 1951 р.: "Цей роман пропонує нам прочитання "Дон Кіхота", яке включає теорію перекладу в нашому структуралістському, постмодерністському світі, де все вторинне, сконструйоване й несправжнє, а всі наші спроби досягти точного перекладу виявляються донкіхотськими" [див.: 7].

Г.Барабтарло помічає своєрідне керування часом у романі "Пнін": тут можна спостерігати, з одного боку, надзвичайну стислість часу (перші три розділи охоплюють майже два з половиною роки, а наступні чотири – менше року); з другого – присутні несподівані спогади або часові зміщення в кожному розділі, а також хронологічна подвійність, викликана різними календарними стилями [див.: 5].

А.З.Мілбауер звернув увагу на те, як вільно Набоков поводить з поняттям часу в сцені серцевого нападу Пніна. Пнін із цього світу поринає в минуле і згадує батьків, будинок у Петербурзі, своє дитинство; оповідач постійно втручається в історію, коментує думки героя, усе те, що може становити інтерес для читача. І лише коли завершуються всі коментарі, оповідач "дозволяє" Пніну повернутися в сьогодення [10, 62-63]. М.-Р. Бонтіла, аналізуючи оповідну манеру Набокова в романі "Пнін", уводить поняття "риторичного оповідача", який зовсім не володіє даром усезнання, що й робить процес розповіді в романі таким ефективним [6, 10]. Г.Барабтарло звертає увагу на той факт, що "Пнін" створювався між "Лолітою" та "Блідим вогнем" – творами, в яких оповідач – це водночас головна дійова особа, тоді як Тимофій Пнін – усього лише персонаж історії, розказаної сторонньою людиною, герой, аналізований письменницьким генієм [див.: 5].

Попри дослідження оповідної техніки роману "Пнін", залишається відкритим питання, якою мірою автор перетинається з оповідачем і наскільки Набоков сам ототожнює себе з образом автора.

Читач знайомиться з Тимофієм Пніним у потягу, коли він відправляється на лекцію до Кремені. Оповідач з'являється на сторінках роману одночасно зі своїм героєм, що помітно вже в самому описі руху потяга. М.Р.Бонтіла звернула увагу на "несподіване" використання прислівника "inexorably" (неминуче), яке виступає єдиним індикатором тимчасової узгодженості в першому абзаці [6, 10]. У перекладі з англійської цей прислівник означає щось здійснюване невблаганно, неухильно, тобто те, що вже почалося і що годі зупинити. Саме доля визначає шлях Пніна. Не можна змінити й той факт, що професор сів не в той потяг; оповідач, відкриваючи таємницю, повідомляє про це читачеві вже у третьому абзаці; читач і оповідач одразу ж стають якимись змовниками – адже їм відоме те, про що сам герой навіть не здогадується.

Разом із цією новиною оповідач повідомляє все, що йому відомо про життя Пніна в Америці: про коледж, у котрому він працює, про студентів його груп; про складну процедуру натуралізації після прибуття до Америки; про манеру Пніна читати студентам цікаві в лінгвістичному сенсі уривки з російської класики, з яких вони не розуміли ні слова, про помилки в англійській мові тощо. Оповідач увесь час піднімає завісу таємниці – і не тільки постійним нагадуванням факту, що Пнін сів не в той потяг. Він вважає, що підхід Пніна до своєї роботи був дилетантським і наївним, адже герой покладався на підручники, написані людиною, котра не знала російської мови взагалі. Під час читання чудових уривків, які Пнін вибирав для своїх груп, студенти сміялися зовсім не з особливостей російської мови і словесних каламбурів; вони приєднувалися до сміху Пніна, заражаючись його енергією. Оповідач, здається, усе знає й

усе розуміє, він схильний до роздумів і узагальнень. Постійні ліричні відступи стануть якоюсь мірою візитною карткою цього роману. Оповідач ділитиметься своїми думками про життя і смерть, про письменницьку працю й пов'язані з нею труднощі, про російських емігрантів в Америці і їхню тугу за батьківщиною.

Читач знайомиться з Пніним поступово: спочатку наведено факти з американського періоду його життя, потім декілька фактів із життя емігрантського – знайомство з Лізою Боголеповою, їхнє спільне життя, її зрада, обман, тобто все те, що відбулося з Тимофієм до його приїзду до Америки. У гостях в Алана Кука, також колишнього емігранта, знайома Кука Шполянська в розмові з Пніним згадує ім'я Міри Белочкіної, першого кохання Тимофія, що подумки повертає його в ті дні перед революцією, коли він був закоханий, щасливий, а також до причин, що розлучили їх, – громадянська війна, втеча від більшовиків. Сім'я Міри емігрувала спершу до Швеції, потім до Німеччини, де одного разу випадково в берлінському ресторані герой і зустрів своє перше кохання. Пізніше він дізнався, що єврейка Міра загинула в застінках Бухенвальда, “всього в п'яти милях від серця культури Німеччини” [3, 299].

Здається, читачеві необхідно довідатися всю правду про головного героя, але останній розділ по-новому розставляє акценти: якийсь таємничий оповідач, про присутність якого читач дізнався наче мимохідь, з'являється на сцені та стає головною дійовою особою. Раніше він обмежувався випадковими відступами в ході розповіді, повідомляючи, що за його сприяння Пніну вдалося надрукувати 1945 року лист про Ялтинську конференцію у “Нью-Йорк Таймс” або що саме його родичка допомогла Пніну отримати в американському консульстві дозвіл на в'їзд. Тепер же історію Пніна витіснили власні спогади оповідача, до того ж хронологічно точні: спочатку життя в Петербурзі, прогулянки з гувернером, випадкова зустріч із Тимофієм під час прийому в його батька, лікаря-окуліста, до якого оповідач потрапив зі скаргою на порошок у оці і який похвалився успіхами Тимофія в алгебрі. Потім через п'ять років несподівана зустріч із Пніним на Балтійському курорті, коли Пнін із компанією друзів хотів поставити п'єсу Шніцлера. В еміграції оповідач познайомився з Лізою Боголеповою, яка вважала себе поетесою, і навіть несхвально відгукувався про її вірші, після чого та намагалася покінчити життя самогубством. Пізніше він дізнався, що вона вийшла заміж за Тимофія Пніна. Остання зустріч Пніна з оповідачем відбулася в Парижі; тепер же оповідач приїхав в Уейндел, щоб посісти місце Пніна, і в розмові з Кокерелем згадує ім'я Тимофія. Кокерель своєю чергою пропонує розповісти про те, як Пнін піднявся на трибуну в Кремоні та виявив, що взяв із собою не ту лекцію. Коло замкнулося, дія повернулася до вихідної точки.

Уважний читач від самого початку починає сумніватися в достовірності знань оповідача про свого героя. Наратор сам наголошує на тому факті, що його не було в потягу, котрий їде до Кремони: крім Пніна, у вагоні були тільки солдат і дві жінки, зайняті немовлям. Створюється враження, що він переказує все з чиїхось слів; підтвердження цього читач отримує лише наприкінці роману, коли Кокерель пропонує розповісти новоприбулому професорові російської мови про конфуз, що трапився із Пніним у Кремоні. Читач сподівається почути правду про випадок із героєм, але й тут на нього чекає розчарування: Кокерель має намір розповісти про те, що Пнін узяв до Кремони не ту лекцію. Оповідач же уявив зовсім іншу історію, додавши їй драматичності й напруженості дії. Він переказав усю подію інакше, автор придумав свого героя.

Сам Пнін називав цього таємничого оповідача “вигадником”, відкидаючи ті факти своєї біографії, які той пропонував на суд читача. У паризькому кафе Пнін не пригадав оповідача, доводячи, що вони ніколи раніше не зустрічалися, що він завжди отримував низькі бали з алгебри й батько ніколи не демонстрував його перед пацієнтами. В оповідача склалося враження,

що Пнін неохоче говорить про своє минуле [3, 339]. Пізніше в тому ж Парижі за столом Пнін вигукнув в обличчя спільному знайомому Георгію Арамовичу (автор одверто натякає на Георгія Адамовича): “Не вірте жодному його слову. Він усе вигадує. Він одного разу видумав, ніби в Росії ми вчилися в одній школі і списували один в одного на іспитах. Він оригінальний майстер вигадки” [3, 343].

Хто він, цей таємничий оповідач, який народився й виріс у Петербурзі, довго жив у Німеччині й Парижі, пізніше емігрував до Америки й викладав російську мову в американському коледжі, водночас займаючись активною літературною діяльністю? Відповідь здається дуже простою: ім'я цієї таємничої особи стоїть на обкладинці роману, і загальновідомі дані про самого письменника говорять самі за себе. Але сам Набоков – усього-на-всього персонаж свого роману: книжки, написані ним в еміграції під псевдонімом Сирін, лежать у будинку Алана Кука; гості Кука, побачивши красивого метелика, нарікають, що з ними немає Володимира Володимировича: вже він би їм розповів усе про метеликів. Набоков – персонаж, який відсутній, автор, що поступився правом змальовувати події і дає змогу оповідачеві вести свого героя, до того ж останнім розділом поставивши під сумнів, хто ж насправді головний герой його твору. А відповідь очевидна.

Перед нами майстерно показана історія написання художнього твору, ті зміни відомих фактів, які допомагають письменникові побачити свого героя в іншому ракурсі й по-іншому уявити його життя. Звідси й авторські відступи про труднощі, пов'язані з відтворенням телефонної розмови в романі [3, 203], і про відмінність між читачем і письменником, оскільки, якби автор читав, а не писав про поїздку Пніна до Кремони, то він би вважав за краще дізнатися, що лекція Пніна була призначена не на ту п'ятницю, а на наступну [3, 199-200] тощо. Також у романі наведено чимало роздумів про літературу й письменницький світ – не тільки російський, а й зарубіжний.

Ці відступи можуть бути ледве відчутними (наприклад, одного зі студентів Пніна звать Чарльз Макбет, а служниця в будинку Клементсів носить ім'я Дездемони) або більш одвертими (творчість Лізи Боголепової порівнюють із поезією Анни Ахматової, а в американцях, що вихваляють свій товар, Пнін бачить гоголівських персонажів [3, 245]). Проте досить часто роздуми про літературу набувають рис літературознавчого дослідження. Скажімо, Болотов і Пнін ретельно з'ясовують день, коли починається роман “Анна Кареніна”. Пнін називає точну дату – п'ятниця 23 лютого (за новим стилем) 1872 року, оскільки в ранковій газеті Облонський читає про те, що Бейст, за чутками, приїхав до Вісбадена; звісна річ, ідеться про графа Фрідріха Фердинанда фон Бейста, якого саме призначили австрійським посланником при англійському дворі [3, 287]. Потім розмова про особливості “Анни Кареніної” триває, і Пніна вражає значна відмінність між духовним часом Левіна й фізичним Вронського: “У середині книги Левін і Кіті відстають від Вронського й Анни на цілий рік. На той час, коли в неділю ввечері, у травні 1876 року, Анна кидається під товарний потяг, вона проіснувала більше чотирьох років від початку роману, але в житті Левіних за той же час, з 1872 до 1876 рік, промайнуло всього три роки. Це кращий із відомих мені прикладів відносності в літературі” [3, 294].

Навіть розмови про спорт, які веде Пнін із Віктором, зрештою, зводяться до літератури: “Перший у російській літературі опис боксу ми знаходимо в поемі Михайла Лермонтова (народився 1814-го, убитий 1841-го – легко запам'ятати). З другого боку, перший опис тенісу згадується в “Анні Кареніній”, романі Толстого, і належить до 1875 року” [3, 272]. Та і своє падіння на сходах Пнін коментує відсиланням до повісті Л.Толстого “Смерть Івана Ілліча”: “Це як у прекрасній повісті Толстого – вам треба обов'язково прочитати її, Вікторе, –

про Івана Ілліча Головіна, який упав і внаслідок цього отримав нирку раку” [3, 274].

І справа тут не тільки в тому, що Пнін – професор-славист; адже це прикметна російська риса – говорити про літературу. Представляючи читачеві Алана Кука, емігранта з Росії, що досяг високого і значного становища на великому хімічному підприємстві та чудово говорив правильною англійською мовою, автор зазначає важливий факт: коли нічним гостем бував який-небудь старовинний російський друг, Олександр Петрович починав говорити про Бога, про Лермонтова, про Свободу. Садиба Кука наповнена російськими емігрантами, яких він збирає влітку кожного парного року, щоб вони “не плуталися” з “американцями”, котрі приїжджають улітку кожного непарного року. Це ліберали й інтелігенти, що залишили батьківщину близько 1920 року; вони сидять на лавках і обговорюють емігрантських письменників – Буніна, Алданова, Сиріна, або лежать у гамаку, закривши обличчя номером емігрантської газети.

Автор і оповідач не становлять одне ціле; вони різні і суттю, і змістом, зазначає Набоков, зводячи свою роль у романі до книжки, що лежить у будинку російського емігранта. Проте ці ідеї безпосередньо співвідносяться з тезами М.Бахтіна про роль автора-творця, який перебуває за межами хронотопів світу, ним зображуваного. Автор відтворює світ або з погляду героя, що бере участь у змальованій події, або з погляду оповідача, або підставного героя, і навіть коли веде розповідь прямо від себе як чистого автора, “він може зображати світ із його подіями, неначебто він бачив і спостерігав його, неначебто він був головним свідком його” [1, 405]. “Навіть якщо він створив автобіографію або найбільш правдиву сповідь, – розвиває далі свою думку вчений, – усе одно він, її творець, залишається поза зображеним у ній світом” [1, 405].

Така авторська позиція Набокова – стороннього спостерігача, що міцно тримає свого героя за руку впродовж усього роману, але наприкінці відпускає на волю, не дозволивши йому купити будинок у Кремені. Це, на думку А.Мілбауер, суперечить задумам автора [10, 70], але остаточне рішення залишити Кремену належить усе-таки Пніну, а не його творцеві. Автор-творець дозволив своєму створінню отримати довгоочікувану свободу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет. – М., 1975. – 504 с.
2. Кораблев А. Поэтика словесного творчества: Системология целостности: Монография. – Донецк, 2001. – 224 с.
3. Набоков В. Пнин / Пер. Г.Барабтарло при участии В.Набоковой // Истинная жизнь Себастьяна Найта. – М.; Харьков, 1998. – С. 181-349.
4. Современный словарь-справочник по литературе / Сост. и научн. ред. С.И.Кормилов. – М., 1999. – 704 с.
5. Barabtarlo G. A Resolved Discord (*Pnin*) // <http://www.libraries.psu.edu/nabokov/barab21-29.htm>.
6. Bontila M.-R. *Pnin*/Pnin's Search for Wholeness // *The Nabokovian*. – Number 57. – 2006. – P. 9-14.
7. Casmier S. A Speck of Coal Dust: Vladimir Nabokov's *Pnin* and the Possibility of Translation // http://muse.jhu.edu/demo/nabokov_studies/v008/8.1casmier.html.
8. Larmour D.H.J. Introduction. Collusion and collision // *Discourse and Ideology in Nabokov's Prose* / Ed. by David H. J. Larmour. – L.; N.Y.: Routledge, 2002.
9. Lodge D. Exiles in a small world // <http://books.guardian.co.uk/departments/classics/story/0,,1211718,00.html>.
10. Milbauer Asher Z. Transcending Exile: Conrad, Nabokov, I.B.Singer. – Florida, 1985. – 140 p.
11. Sweeney S.E. How Nabokov Rewrote America // *The Cambridge Companion to Nabokov* / Ed. by Julian W. Connolly. – Cambridge, 2005. – P. 65-84.

М. Запоріжжя